

УДК 340.12

Олена САВАЙДА

викладач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ

ЗАСНУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ПРАВА В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА

Стаття присвячена питанням заснування та розвитку такого правового явища, як енциклопедія права в Київському університеті Св. Володимира. Розглянуто етапи виникнення та заснування юридичного факультету цього університету, а також проаналізовано праці вчених того історичного періоду, які досліджували, викладали й удосконалювали енциклопедію права як навчальну та наукову юридичну дисципліну у сфері правової освіти.

Статья посвящена вопросам создания и развития такого правового явления, как энциклопедия права в Киевском университете Св. Владимира. Рассмотрены основные этапы возникновения и создания юридического факультета этого университета, а также проанализированы труды ученых того исторического периода, которые исследовали, преподавали и усовершенствовали энциклопедию права как учебную и научную юридическую дисциплину в сфере правового образования.

The article deals with the problem of foundation and development of such legal phenomenon as law encyclopedia at St. Vladimir's Kyiv University. The main stages of foundation of law faculty are investigated, the works of scientists who studied, taught and improved law encyclopedia as educational and scientific juridical branch of science in the spheres of legal education are analyzed.

Ключові слова: енциклопедія, енциклопедія права, Київський університет Св. Володимира, юридичний факультет, К. Неволін, М. Сперанський.

Ключевые слова: энциклопедия, энциклопедия права, Киевский университет Св. Владимира, юридический факультет, К. Неволин, М. Сперанский.

Keywords: encyclopedia, law encyclopedia, St. Vladimir's Kyiv University, law faculty, K. Nevolin, M. Speranskyi.

Досить цікавим правовим явищем у сучасній юридичній думці є енциклопедія права. Чимало недослідженого наукового потенціалу криється в ньому. Не дивно, що саме це правове явище історично передувало такій навчальній дисципліні, як загальна теорія держави та права. Але ми зупинимося на розвитку та заснуванні енциклопедії права в Київському університеті Св. Володимира у революційний період та після нього, адже саме тоді на теренах України зароджувалося правознавство. Не залишиться поза увагою і зв'язок енциклопедії права з філософією права й тими філософськими течіями, які були започатковані зарубіжними вченими та юристами.

Для розуміння проблеми розвитку наукового пізнання вирішальне значення має правильне визначення науки як суспільного явища. Під час аналізу будь-якого явища природи або суспільства насамперед виникає питання, що являє собою це явище в цілому, а потім уже досліджуються окремі його аспекти й особливості, в тому числі характер і специфіка його розвитку [1, 24].

Наука, яка розвивалася впродовж багатьох років і століть, створила цілу систему правових та філософських понять і категорій, закономірностей та явищ об'єктивного світу, які фіксують і закріплюють разом із законами й теоріями досягнутий рівень пізнання світу та відповідні ступені подальшого правового дослідження.

Енциклопедія права нині – це не просто сукупність знань, а специфічне самостійне суспільне явище, яке обслуговує і правове, і духовне виробництво людей, але повністю не належить жодному з них, хоча зумовлене обома.

Тому, щоб з'ясувати значення енциклопедії права, слід: по-перше, дати їй визначення як науки й на підставі цього виявити те головне, що притаманне їй на всіх етапах її історії; по-друге, під час визначення поняття основну увагу необхідно зосереджувати на розкритті її суспільних функцій і значенні серед інших суспільних явищ; по-третє, визначити методи, засоби здійснення енциклопедії права, її суспільного значення у прогресі людства; по-четверте, розкрити зв'язок енциклопедії права з іншими правовими та суспільними явищами.

Мета як філософська категорія – це випередження у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії. Як безпосередній мо-

тив мета спрямовує і регулює дії, пронизує практику, є внутрішнім стимулом, якому людина підкорює свою волю. Для багатьох учених, які прагнули розкрити та з'ясувати зміст енциклопедії права, важливим було дослідити, для яких цілей вона існувала і для чого була створена, яку мету перед собою ставила. Це, врешті, питання про абсолютні, об'єктивні цілі енциклопедії права.

Предмет будь-якої науки – проблема, яка практично ніколи не є вирішеною, оскільки у процесі розвитку суспільства, суспільних відносин певні його складники переосмислюють, сучасна правова реальність дозволяє через категорії «функції» та «цілі» розширити мету предмета.

Тому перед кожною наукою періодично на певних історичних етапах розвитку виникає нагальна потреба розглянути її предмет, уточнити його, а іноді й істотно переосмислити. Слід зазначити, що питання про предмет є непростим для будь-якої науки, адже він може формуватися й визначатися навіть століттями (що ми побачимо на прикладі енциклопедії права), також він залежить від гносеологічних і багатьох інших факторів буття.

Поки що не сформовано єдиного погляду на предмет енциклопедії права. Під час дискусій стосовно нього зазвичай виникають питання загальнопонятійного характеру – співвідношення предмета й об'єкта дослідження, предмета та методу науки, а також меж і викладу основних узагальнювальних юридичних дисциплін, які мають входити до змісту енциклопедії права.

Загалом проблематикою дослідження енциклопедії права як науки та навчальної дисципліни займалося досить широке коло науковців, а саме: П. Виноградов, Г. Гунніус, П. Деларов, С. Дністрянський, С. Десницький, О. Жилін, М. Зверев, М. Капустін, Д. Керімов, Б. Кістяківський, М. Ковалевський, Я. Козельський, А. Козловський, М. Коркунов, К. Кузнецов, І. Михайловський, К. Неволін, М. Палієнко, С. Пахман, Л. Петражицький, М. Поповілієв, П. Редькін, М. Ренненкамф, М. Селіванов, П. Сергейко, П. Серих, Є. Спекторський, Ф. Тарановський, П. Тіутінов, Є. Трубецький, А. Фадєєв, Д. Хлебніков, М. Хутиз, Б. Чичерін, Г. Шершеневич.

Філософсько-теоретичний аналіз становлення та розвитку правової науки – необхідний засіб удосконалення її теорії, а разом з тим і

юридичної практики. Правове життя різнобарвне та складне, але в цій різноманітності є ланки, які зв'язують елементи в одне ціле, що дозволяє проаналізувати не лише окремі елементи явища, а явище загалом.

Віддавна побутували наміри створити науку, яка давала б цілісне уявлення про право. Звісно, спершу таку роль відводили енциклопедії права, а згодом – філософії та теорії права [2, 98].

У такому розумінні енциклопедію права можна розглядати як науку про право в першочерговому її значенні. Разом з тим слід враховувати, що енциклопедію права вивчали досить довго на юридичних факультетах в українських, російських, австрійських, німецьких, англійських, французьких навчальних закладах паралельно з теорією та філософією права. Вона була обов'язковим вступом до вивчення права.

Тож історичною попередницею сучасної теорії держави та права була енциклопедія права. Філософсько-теоретичний аналіз проблем енциклопедії права дозволяє не тільки виявити один зі складників процесу формування науки про право, а й з'ясувати окремі питання у зв'язку з конкретними завданнями сьогодення у сфері юриспруденції [3, 56].

Так, енциклопедія з грецької мови означає кругову, тобто повну, цілу, закінчену освіту. За часів грецької культури під енциклопедією розуміли коло знань, яким повинна володіти будь-яка освічена людина, яка навчалася в школі. Нині зміст цього поняття під впливом історичних, культурних, наукових та інших факторів дещо змінився і набув нового значення. Тому під енциклопедією розуміють або сукупність усіх людських знань незалежно від того, входять чи не входять вони в програму загальноосвітнього шкільного вивчення (енциклопедичні словники, довідники, збірники), або особливу наукову дисципліну, яка дає загальне знання в межах відомої групи наук (енциклопедії окремих груп наук: енциклопедія богослов'я, енциклопедія медицини, енциклопедія права) [4, 233].

Зупинимося на найзначущій для нас нині правовій енциклопедії. Виникнення та розвиток цього правового явища припадає на XVII–XIX століття. У цей період учені повністю схарактеризували історію енциклопедизму в правознавстві, розкрили його предмет і

завдання, а також обґрунтували можливості викладання енциклопедії права в навчальних закладах.

Енциклопедія права є певним введенням до курсу юридичних наук, які пропонують слухачам перших курсів юридичних факультетів університетів. Потреба в енциклопедії права як особливому предметі вивчення обумовлюється необхідністю надати тим, хто навчається, попередні відомості про право, його галузі та методи вивчення, створити філософський базис для подальшої наукової роботи. Енциклопедія права дає цілісний сучасний синтез загальних учень про право як основу для вивчення окремих правових дисциплін.

Однак недослідженим залишається питання сутності та значення цього явища для наукової юриспруденції, а також вплив енциклопедії права на розвиток загальної теорії держави і права та її зв'язок із філософією права й іншими юридичними науками, які належать до системи юридичних наук, зокрема, порівняльного правознавства, юридичної деонтології, історії філософії права, соціології права тощо.

Розглядаючи значення та сутність такого правового явища, як енциклопедія права, ми не можемо не звернути увагу на її історичний розвиток в Україні, а саме в Київському університеті Св. Володимира.

Вища освіта і наукова думка в дореволюційній Росії розвивалася в надзвичайно несприятливих умовах. Царський уряд усіляко гальмував розвиток передової демократичної культури. Особливо жорстко переслідували національну культуру українського народу. Безперечно, несприятливі умови позначилися на розвитку юридичної думки, яка формувалася в тій політичній ситуації.

Київський університет Св. Володимира засновано 1833 р. Було відкрито два факультети: спершу філософський, а потім – юридичний. На той час усі юридичні науки були розподілені за Зведенням законів, що свідчить про вагоме навчальне й наукове значення юриспруденції.

Найважливішим явищем у житті університету до 1839 р., без сумніву, є заснування юридичного факультету в 1835–1836 рр.

На той час юридичного факультету в Україні не було в жодному іншому навчальному закладі, тому що попередник Київського уні-

верситету, Волинський ліцей, не мав серед викладачів юристів (за виключенням одного, який невдовзі перейшов до Києва, – О. Міцкевича) [5, 127].

1835 року розпочалися заняття на юридичному факультеті. Професорсько-викладацький склад був укомплектований в основному вихованцями відомого російського державного діяча М. Сперанського. Відповідно й головні посади на кафедрах належали російським професорам-чиновникам. Кафедру енциклопедії права очолював К. Неволін, кафедру законів благоустрою і благочиння – С. Богородський, кафедру російських цивільних законів – С. Орнатський [6, 18–19].

Проте серед викладачів були й представники інших національностей, зокрема: на юридичному факультеті до 1839 р. працював колишній викладач-юрист Волинського ліцею О. Міцкевич (рідний брат видатного польського поета), він очолював кафедру римського права і на той час був досить відомим серед європейських правознавців. Слід згадати і професора Віденського університету І. Даниловича, який працював на кафедрі кримінального права [6, 22]. Загалом на юридичному факультеті Київського університету в 1834 р. навчалось 35 студентів [7, 142].

Що стосується філософських поглядів і течій, які побутували тоді на юридичному факультеті, то вони не виходили за межі науково-практичного правознавства.

Утім М. Сперанський, який укладав збір законів імперії, чітко усвідомлював, що втілення нового законодавства в життя можливе лише за участю нових юристів, які були б виховані у дусі нового законодавства [5, 128]. Найкращий матеріал для втілення нового законодавства в будь-яких освітніх реформах традиційно був запозичений із духовних училищ. Усі зрушення, які відбувалися на юридичному факультеті, позитивно впливали на розвиток і вдосконалення правової науки.

До 1942 р. в університеті переважали ліцейні традиції викладання матеріалу. Про це, зокрема, свідчать відмова від спеціалізації та північний енциклопедизм.

Перший попечитель округу фон Бридке вважав, що вченість і спеціалізація – розкіш для університету Св. Володимира, що завдання

цього закладу – підготувати енциклопедично освічених та відданих російському уряду вчителів і чиновників [6, 23].

Найбільшого піднесення набула викладацька й наукова діяльність учених юридичного факультету Київського університету в часи дії університетських статутів 1833 і 1863 рр.

За статутом 1833 р. на юридичному факультеті, окрім кафедр галузевих наук, була передбачена кафедра енциклопедії законодавства. Викладання енциклопедії законодавства розпочалося в 1835–1836 н.р., тобто одночасно з відкриттям юридичного факультету. Першим фундаментальним дослідженням у цій галузі в Україні стала «Енциклопедія законодавства» К. Неволіна, написана саме в Київському університеті й видана у 1839–1840 рр. Ця праця за науковим рівнем не поступалася відомим юридичним енциклопедіям зарубіжних країн, а в деяких питаннях була досконалішою. Вона надала нові наукові відомості про найважливіші питання, що цікавили вчених – теоретиків права [8, 27].

З часу заснування юридичного факультету і до 1843–1844 н. р. лекції з енциклопедії законодавства читав К. Неволін. Пізніше цю дисципліну викладали М. Іванішев, Г. Цветков, М. Пилянкевич [5, 389].

З прийняттям Статуту 1863 р. викладацька й наукова робота на юридичному факультеті Київського університету порівняно з дореформеним періодом значно поліпшилася: збільшилася кількість кафедр, що зумовило подальший розвиток і диференціацію правових наук. Окрім того, професорсько-викладацький склад університету поповнився талановитими вченими, що сприяло підвищенню загального рівня викладання.

Відповідно до Статуту 1863 р. університет мав чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний і медичний. На юридичному факультеті діяло 13 кафедр: кафедра енциклопедії права, історії важливіших іноземних законодавств стародавніх і нових, історії російського права, історії слов'янських законодавств, римського права, державного права, цивільного права і цивільного судустрою та судочинства, кримінального права і кримінального судустрою та судочинства, поліцейського права, фінансового права, міжнародного права, політичної економії та статистики, церковного законодавства [6, 38].

Підвищенню рівня навчання в університеті значною мірою сприяло широке запровадження з кінця 60-х років практичних занять. До зазвичай схоластичного та догматичного викладу навчального матеріалу додано прогресивну форму навчання – практичні, лабораторні та семінарські заняття.

Слід зазначити, що, крім лекцій і практичних занять, студенти займалися самоосвітою. «Можна сказати без перебільшення, – згадує сучасник, – що всі студенти перших курсів університету, залишаючи осторонь вивчення лекцій, віддавались виключно читанню книг як тих, що стосувались предметів курсових читань, так і тих, що торкалися різноманітних галузей знання. Юристи, наприклад, читали праці з біології, геології, фізики, фізіології та інших наук, захоплювались і Дарвіном, а медики накидались на Мілля, Спенсера, Конта і економістів соціального напрямку. Вся молодь прагнула бути знання не лише спеціальні, але деякою мірою й енциклопедичні» [9, 566].

Також було опубліковано фундаментальні дослідження в галузі права, зокрема, праці М. Ренненкампа «Очерки юридической энциклопедии», Є. Трубецького «Энциклопедия права» і Є. Спекторського «Энциклопедия права». Головна особливість теорії права і всієї юридичної науки того часу полягала в перегляданні й переоціненні застарілих напрямів і розробленні нових підходів до теоретико-правових проблем [10, 125].

У зв'язку з уведенням університетського Статуту 1863 року енциклопедію законодавства перейменували в енциклопедію права. Відповідно до §15 цього Статуту кафедру енциклопедії права розділили на два відділи: енциклопедію юридичних і політичних наук та історію філософії права. Енциклопедію права викладали М. Ренненкампа, Є. Трубецький, Є. Спекторський. Певний час цю дисципліну викладали М. Хлебніков, С. Егізаров, О. Жилін, В. Демченко, П. Богаєвський [11, 46].

На особливу увагу заслуговує діяльність ученого-юриста, випускника Харківського університету А. Стоянова. 1863 року його призначено на посаду ад'юнкта кафедри енциклопедії законодавства і Російських державних законів. Його роботи вражають широким спектром наукового пошуку: історія права, порівняльне правознав-

ство, міжнародне право, державне право, римське право, методологія юридичних наук [12, 15].

Кожний науковець того часу поняття і зміст енциклопедії права тлумачив по-своєму, розширюючи чи звужуючи його. Завдання юридичної енциклопедії вони вбачали в органічному спогляданні науки. Енциклопедія має розкрити «всезагальне внутрішнє поняття права» (К. Пютгер), надати «переведений у поняття цілісний організм» науки (Р. Фридлендер), дати органічно розібраний вигляд науки права та її частин (Л. Варнкениг), встановити верховні початки права і, виходячи з них, з'ясувати зв'язок окремих галузей права і суттєві основні витoki всіх головних матерій або предметів науки, розглянути їх як єдину систему або як емпіричний організм (Ф. Вальтер).

Автори К. Неволін, М. Ренненкампф, М. Капустін, Л. Шеллінг надавали енциклопедії філософського характеру, інші (А. Ноттельблат, Хр. Вольф, І. Пютгер, І. Колер) – історичного, тому були пропозиції назвати її філософією права, яка містила б також історію філософії права [14, 56].

Отже, енциклопедія права, з одного боку, є коротким переліком та оглядом усього змісту юридичних дисциплін, а з іншого – спеціальною дисципліною філософського характеру, яка повністю залежить від закладених в її сутність філософських чи соціологічних посылань.

Професори Київського університету співпрацювали з ученими-юристами як російськими, так і з інших країн. Науковців Київського університету відряджали до інших країн не тільки навчатися, передавати досвід, а й шукати архівні документи з метою встановлення наукової істини, що було корисним для вітчизняної і світової юридичної науки.

Аналіз праць учених-юристів свідчить, що енциклопедія права пройшла досить складний шлях становлення та пошуку свого предмета, удосконалюючи при цьому прийоми й методи вивчення права. Вона намагалася бути узагальнювальною наукою про право, яка охоплювала б увесь зміст правознавства в його єдності, що виходило за межі звичайного розуміння енциклопедії. Тому в університеті курс енциклопедії правознавства й енциклопедії права фактично зводився до загальної теорії права. Як бачимо, філософсько-історичний ра-

курс розвитку такої навчальної дисципліни, як енциклопедія права, безпосередньо вплинув на розвиток правової держави та її законодавчої бази.

Сучасне значення енциклопедії права не вичерпується лише її прямим призначенням. Крім того, що без знання історико-філософських витоків енциклопедії права не можна засвоїти правові догми розвинутих країн світу у сфері юридичної науки, вона, як і багато років тому, є неперехідною цінністю для професійної та загальної культури юриста. Енциклопедія права дозволяє розкрити національні риси правознавства, вчить критично міркувати, оцінювати рівень власної правової системи порівняно з іншими системами та юридичними науками, пробуджує дух творчості, без чого неможливо встановити істину.

Список використаних джерел

1. Трошин Д.М. Методологічні проблеми сучасної науки. – М.: Вища школа, 1966. – 168 с.
2. Кузнецов Е.В. Філософія права в Росії. – М.: Юрид. л-ра, 1989. – 205 с.
3. Кузнецов Э.В. Энциклопедия права: из истории русской правовой мысли // Правоведение. – 1981. – № 5. – С. 56–62.
4. Антологія української правової думки / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Юрид. книга, 2002. – 566 с.
5. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884 гг.). – К., 1884. – 432 с.
6. Історія Київського університету / відп. ред. О.З. Жмудський. – Х.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 631 с.
7. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – К.: Типограф. Императорского ун-та Св. Владимира, 1884. – 273 с.
8. Неволин К.А. Энциклопедия законовещения. – К., 1840. – 646 с.
9. Чеважевский В.С. Из истории Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875 гг.) // Русская старина. – 1912. – № 6. – 712 с.

10. Систематический указатель к «Университетским известиям» за 1861–1912 гг.: труды Киевского юридического общества. – 1882. – 234 с.
11. Панов Н.И. Философия права: хрестоматия / под ред. Н.И. Панова. – К.: Изд. дом «Ин Юре», 2002. – 692 с.
12. Зверев Н.А. Энциклопедия права в ряду юридических наук // Юридический вестник. – 1880. – № 1. – С. 15–18.
13. Зверев Н.А. О задачах энциклопедии права // Юридический Вестник. – 1886. – № 1. – С. 8–9.
14. Тарановський Ф.В. Энциклопедия права. – 3-е изд. – СПб.: Лань. – 2001. – 560 с.
15. Спекторский Е.В. Задача энциклопедии права: вступительная лекция, прочитанная 16 сент. 1914 г. в университете Св. Владимира. – К., 1915. – 17 с.
16. Сливка С.С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс. – Львів, 2000. – 54 с.
17. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. – М., 2000. – 265 с.
18. Кузнецов Э.В. Энциклопедия права: из истории русской правовой мысли // Правоведение. – 1981. – № 5. – С. 56–62.
19. Скакун О.Ф. Историческая школа права на Украине // Проблемы правоведения. – 1988. – № 49. – С. 46–51.

Стаття надійшла 27.02.2009.